

Rob van Gerwen

ZULLEN

Hoe we de geest uit ons
wereldbeeld verwijderen

WE

CONTACT

HOUDEN

Klement

Zullen we contact houden

Hoe we de geest uit ons wereldbeeld
verwijderen

Rob van Gerwen

© 2018 Rob van Gerwen/Uitgeverij Klement, Utrecht
Alle rechten voorbehouden.

Ontwerp omslag: Marion Rosendahl

ISBN 978 90 8687 192 6
NUR 730

www.uitgeverijklement.nl
www.phil.uu.nl/~rob/
Rob.vanGerwen@uu.nl

Dit boek is getypeset met \LaTeX , in lettertype Fourier 11.

Wees een filosoof;
maar temidden van al je filosoferen,
wees steeds een mens.

(David Hume, 1777 (1978), 9)

Opgedragen aan Wil (1953-1995) en Harrie van Gerwen (1917-1992). En
aan Mart Deneer, filosoof in Hume's zin, die mij zag (1921-2008).

Inhoud

Lijst van figuren	v
Voorwoord	vii
<i>Noten</i>	ix
1 De dementificatie van het wereldbeeld	1
1 Inleiding	1
Slotopmerkingen	12
<i>Noten</i>	13
2 Internet	15
1 Internet is geen gemeenschap	15
1.1 Wat is een praktijk?	17
1.2 WhatsApp en aanwezigheid	18
1.3 Internet is geen gemeenschap	23
2 Is internet een morele actor?	27
2.1 De expressietheorie van het internet	27
2.2 Algoritmen zijn toch instrumenten?	30
Slotopmerkingen	34
<i>Noten</i>	38
3 Totaliteit	41
1 Kennis	41
1.1 Big data	41
1.2 Het totale-wetenschapargument	43
2 Controle	47
2.1 Totale controle	49
2.2 De toekomst	50
Slotopmerkingen	52
<i>Noten</i>	54

4 Eindigheid	57
1 Onsterfelijkheid	57
1.1 De eigen dood	59
1.2 Motivatie en urgentie	61
2 Wens en vervulling	63
2.1 Mooier willen zijn	64
2.2 Cosmetische chirurgie	65
2.3 Subjectief verlangen, objectieve bevrediging	68
2.4 Onsterfelijk door reproductie	69
Slotopmerkingen	74
<i>Noten</i>	76
5 Aanwezigheid	77
1 Publieke ruimte	78
1.1 Het verkeer	81
1.2 De chaos van het hier en nu	86
2 Online is het nieuwe afwezig	91
2.1 Smartphonezombies	93
2.2 Virtuele werkelijkheid?	97
Slotopmerkingen	98
<i>Noten</i>	101
6 Waarneming	103
1 Dik en dun	103
1.1 De persoon neemt waar	107
1.2 Het blote oog	110
1.3 Terug de grot in?	112
1.4 Beeld, af-beelding, voor-beeld	116
2 Iconische foto's (<i>logos</i>)	119
2.1 Uitzonderlijke iconische foto's	120
Slotopmerkingen	123
<i>Noten</i>	126
7 De geest	129
1 Uitbestede waarneming	129
1.1 De tijd	129
1.2 Voorzien en typen	131
2 Benaderingen van de geest	134

2.1	Descartes' cogito en zijn droomargument	135
2.2	Geest en hersenen	138
2.3	De geest wordt uitbesteed aan de dingen	141
2.4	Uitbestede geest	143
	Slotopmerkingen	144
	<i>Noten</i>	146
8	Subjectiviteit	149
1	Subjectief realisme	149
1.1	Subjectieve eigenschappen	151
1.2	Eigenschappen van subjectiviteit	156
1.3	Associaties, het zelf en de ander	157
2	Kunst viert subjectiviteit	162
2.1	Geldigheid en normativiteit	162
2.2	De pasrichting van kunst	163
2.3	De kunstpraktijk	165
2.4	Kunst en communicatie	168
2.5	Journalistiek en kunst	169
	Slotopmerkingen	171
	<i>Noten</i>	173
9	Bewijskracht	175
1	Authentiek afbeelden	175
1.1	Aankijken	175
1.2	Personen afbeelden	177
2	De maker (<i>ethos</i>)	179
2.1	Byzantijnse iconen	181
2.2	De fotograaf in de foto	183
2.3	De historische sensatie	185
2.4	Getuigen	188
3	De rol van de kijker (<i>pathos</i>)	190
3.1	Handgehouden camera	190
3.2	Intimatie	190
3.3	Interne waarnemers	191
	Slotopmerkingen	197
	<i>Noten</i>	200
10	Conclusie	203

1	Inleiding	203
2	Contact	205
3	Het wereldbeeld	209
3.1	De gemechaniseerde wereldafbeelding	209
3.2	De digitale wereldconstructie	210
3.3	De wereldvisie van de geest	211
	Slotopmerkingen	213
Bijlagen		217
	Stellingen over ons	217
	Literatuur	225
	URLs	227
	Indices	229

Lijst van figuren

2.1	Controle op WhatsApp	20
4.1	Pablo Picasso: <i>Gertrude Stein</i> , 1905	70
5.1	Een man dubbel verwijderd van de werkelijkheid	83
5.2	Fietsen met een smartphone, Utrecht	96
5.3	Toeristen in Gaudí-huis in Barcelona	99
6.1	Effen brillenkoker, of is hij wit gevlekt?	109
6.2	Paul Cézanne: <i>Zelfportret</i> , 1875 (naar de spiegel)	117
6.3	Bibi Aisha. © Jodi Bieber, 2010 (met toestemming van de fotograaf)	121
8.1	Caravaggio: <i>De valsspellers</i> , 1596	155
8.2	Corinne Noordenbos: Iemand met alzheimer (met toestemming van de fotograaf)	158
8.3	Corinne Noordenbos: Iemand met alzheimer (met toestemming van de fotograaf)	159
8.4	Ik onderteken mijn VWO-diploma, 1977	161
9.1	Rembrandt van Rijn: <i>Hendrickje Stoffels badend</i> , 1654	180
9.2	De verlosser, 6e eeuw (Byzantijnse icoon)	182
9.3	Edouard Manet: <i>Boottocht</i> , 1874	193

[Het] is de taak van ons, schrijvers, denkers, journalisten, filosofen, om het geloof van onze lezers in de werkelijkheid en hun vertrouwen in de waarheid te herstellen. En om dit te doen met een nieuwe taal, van de grond af aan.

Salman Rushdie¹

Voorwoord

In dit manifest verdiep ik me filosofisch in onze moeilijk na te volgen maar o zo kwetsbare en nauwelijks te verdedigen subjectiviteit. Subjectiviteit is cruciaal voor ons: voor wat we bij mensen, dingen en gebeurtenissen voelen, wat we ervan vinden – in het kort: voor het leven dat ieder van ons leidt. Ik meen dat we er te gemakkelijk vanuit gaan dat alles in de wereld objectief begrepen kan en ook moet worden – ook onze subjectiviteit – en dat als we daar niet in slagen, het dan blijkbaar ook niet tot de bouwstenen van de werkelijkheid behoort.

In de Verlichting, het begin van de moderne tijd, zijn de belangrijkste domeinen van de westerse cultuur herschikt ten koste van de religie, die voordien onze leefwereld bestierde. Niet alleen de samenleving, maar ook politiek en de wetenschappen luisterden voordien naar de religie, die ons vertelde waarin het goede leven bestond – en dat het pas na onze dood bereikt zou worden.

Voor gelovigen vormde (en vormt) religie tevens een moreel systeem. Een moderne ethiek veronderstelt echter een rationele onderbouwing, geen systeem van interpretaties van ‘wat god met ons voorheeft’. Maar wat is het om een moreel oordeel te vellen, ofwel: wat is de subjectieve component van de moraal waar ieder mens van tijd tot tijd mee geconfronteerd wordt?² Een principe-ethiek helpt niet wanneer men in een morele situatie met een probleem geconfronteerd wordt.

In de Verlichting mechaniseren de wetenschappen, mede dankzij de ontwikkeling van betere lenzen. Kennis vinden we door te experimente-

ren, te observeren, te redeneren en te kwantificeren. Zo vinden we de oorzaken die alles verklaren wat objectief geïdentificeerd kan worden. Subjectiviteit bestaat niet voor de wetenschappen, hooguit als iets wat statistisch gekwantificeerd of tot objectieve gebeurtenissen gereduceerd kan worden. Voor een persoon komt subjectiviteit echter altijd eerst.

In de achttiende eeuw wordt ook het zogenoemde *moderne systeem van de schone kunsten* op de kaart gezet: de kunsten zijn niet langer functioneel, maar worden esthetisch. Dat betekent dat ze voortaan bedoeld zijn voor de esthetische ervaring, voor de subjectiviteit van de beschouwer. Kunst is volgens mij sindsdien de enige praktijk waarin onze subjectiviteit centraal staat, maar zelfs hier staat ze onder druk. De verdrukking van het subjectieve in de gemechaniseerde wetenschappen vormt het diepere onderwerp van dit manifest, maar het gaat natuurlijk vooral over de aard en het belang van onze subjectiviteit.

We noemen de moderne wereld, die voortkomt uit deze ontwikkelingen in de Verlichting, ook wel *seculier*, eindig, van dit leven, wat, zo zal hieronder blijken, betekent 'van de wereld van de waarneming'. Onze waarneming speelt zich af op een continuüm tussen twee extremen: de dunne onpersoonlijke *observatie* waar de wetenschappen (en de journalistiek) zich op funderen, en de dikke persoonlijke *waarneming* waar de interactie tussen mensen en dus hun subjectiviteit centraal staat en ook van afhangt. Het eerste helpt ons om objectieve kennis te produceren over de werkelijkheid, het tweede om te leven.

Dat wetenschap en het leven tegenover elkaar zouden staan, lijkt misschien overdreven, want we hebben ongelooflijk veel te danken aan wetenschappelijk onderzoek. Maar ik maak me wel zorgen over een tendens in onze omgang met belangrijke domeinen van onze cultuur – wetenschap, kunst, ervaring – zeker nu er een derde speler is bijgekomen, het digitale wereldbeeld, en op de achtergrond ook een vierde, het neoliberale markt-fundamentalisme – wat beide eerder wereldconstructies zijn dan wereldbeelden.³ In al deze domeinen van de cultuur lijkt de geest (onze subjectiviteit) op het punt te staan buiten beeld gebracht te worden. Geen andere kwestie lijkt *meer* de moeite waard, zelfs honger en de kloof tussen arm en rijk niet.⁴

Noten – Voorwoord

¹ Salman Rushdie, ‘Schrijver, laat de lezer weer geloven in de werkelijkheid’, *NRC-Handelsblad*, 19 mei 2018.

² Richard Wollheim betoogt dat er op twee manieren naar de moraal gekeken kan worden. De ene is door haar als een verzameling van ware proposities of gedachten te beschouwen die geformuleerd kunnen worden, hoewel misschien niet door ons. De andere manier is door de moraal als deel van onze psychologie te zien, als iets waar we tegenaan kunnen lopen en wat we dan in abstracte proposities uitdrukken. Wollheim: ‘Moraalfilosofie is de spiegel die het zelfbewustzijn de moraal voorhoudt, en ze neigt dat wat ze weerspiegelt te vervormen. Ze idealiseert haar. Ze geeft er een samenhang of contour aan die ze ontbeert,

en toont haar als uniform goedaardig, wat ze niet is. Ze komt hier mee weg omdat ze de geschiedenis van de moraal negeert of verduistert. Teruggebracht naar zijn eigen plaats in de levensgeschiedenis van het individu heeft de moraal niet zo eenduidig of evident de eigenschappen die moraalfilosofen het gegeven hebben.’ In zijn boek *The Thread of Life*, in het hoofdstuk over ‘The Growth of the Moral Sense’, Wollheim (1984), 199.

³ Termen van Ewald Engelen, in ‘Links narcisme’, *De Groene Amsterdammer*, 1-2-2018, p. 9.

⁴ Honger en de kloof tussen arm en rijk zouden objectief, statistisch verholpen moeten kunnen worden. Voor de individuen die er onder lijden hoeft dat niet noodzakelijk veel uit te maken.

Moreel risico heeft nog nooit zo'n effectieve katalysator ontmoet als een digitaal netwerk. Hoe invloedrijker digitale netwerken worden, des te meer potentieel moreel risico zullen we zien, tenzij we de architectuur veranderen.

Jaron Lanier.¹

1

De dementificatie van het wereldbeeld

1 Inleiding

Om uit te leggen wat ik met subjectiviteit bedoel, begin ik met haar meest kwetsbare aspect. Wat is het probleem met dementie?² Het is wel duidelijk dat een demente gaten in zijn geheugen en daarom ook in zijn begrip van zijn leefwereld heeft. Hij weet misschien niet meer wat een wc is en wat hij ermee moet doen. Misschien ziet hij niet eens *dat* hij bij een wc staat – en evenmin, misschien, dat die vrouw die met hem koffie zit te drinken zijn dochter is. Hij is waarschijnlijk wel geholpen als we hem steeds geduldig alles zouden uitleggen, maar voor hoe lang helpt hem dat als hij het zich niet herinnert, en helpt uitleg in alle gevallen? Misschien kunnen we een chip aan z'n hersenen koppelen, die hem precies vertelt wat *zijn zintuigen objectief registreren* maar wat *hij subjectief niet waarneemt* – dat is geen onmogelijk scenario.³ De man zou dan bij de wc te horen krijgen waar die voor bedoeld is.⁴ Misschien gaat hij dan zitten – maar wat als hij niet begrijpt dat hij moet drukken?⁵

Ook met zijn dochter zal die extra kennis hem niet helpen. Als de chip hem, dankzij gezichtsherkenning, een korte samenvatting van zijn leven geeft en hem meedeelt dat de vrouw tegenover hem zijn dochter Ida is, zal hij misschien zeggen: 'U bent mijn dochter Ida, nietwaar?' Maar dat is niet

het soort herkenning dat je van je vader wilt horen. Wat er aan ontbreekt, is een geschiedenis van gedeelde subjectiviteit: dat de vader nog weet wat hij met zijn dochter heeft meegemaakt. ‘Weet’ bedoel ik nu in de subjectieve zin: niet als een serie feitelijke beschrijvingen (die een chip hem immers zou kunnen voorkauwen), maar als gedeelde herinneringen met een absolute subjectieve zekerheid.

Die subjectieve kennis van vader en dochter is louter geschikt voor de man en zijn dochter. Ze is idiosyncratisch. Anderen hebben geen toegang tot wat Ida en haar vader zouden moeten delen. Maar is dat in dit soort gevallen wel een bezwaar – is het niet eerder een vereiste? Zulke herinneringen zijn afhankelijk van de individuen die ze opdeden, maar worden door hen wel gedeeld – het zijn geen verzinselen van één van hen. Daarom zal ik betogen dat we hier realist over moeten zijn, in de filosofische zin: het gaat hier om eigenschappen die niet van Ida óf van haar vader afhankelijk zijn, maar van hen samen. Ze zijn niet objectief – objectieve eigenschappen bestaan echt, onafhankelijk van alle individuen – maar subjectief én gedeeld, omdat ze in een specifieke context en bij een specifieke gelegenheid zijn opgedaan.

De demente vader die zijn dochter niet herkent en denkt dat ze *een of andere vrouw* is, illustreert een leven zonder de subjectieve ervaringen die hij ooit met zijn dochter deelde. Daarom weet hij nu niet meer wie zij is. *Weten* wie zij is, is meer dan haar naam kennen of feitelijke gebeurtenissen kunnen memoreren – het gaat om de subjectieve stelligheid waarmee men dat doet.

Weet hij dan eigenlijk nog wel wie hij zelf is? Hij meent zelf waarschijnlijk van wel, omdat hij wel een bewustzijn heeft van het feit dat hij hier en nu *bestaat*. Dat hier en nu is voor hem echter niet ingebed in een met zijn dochter gedeelde geschiedenis en heeft ook een veel striktere betekenis dan gewoonlijk. Voor een demente is het hier en nu beperkt tot de waarneming in strikte zin (als het ware ‘met het blote oog’) – zonder dimensies die het hier en nu te buiten gaan en die onze verbeelding normaliter bijdraagt: herinneringen aan andere mensen en situaties, omstandigheden buiten de kamer, en plannen voor de toekomst, kort: betekenissen. De man is misschien wel getroffen door de teleurstelling van die vrouw en misschien *vermoedt* hij ook zelf iets kwijt te zijn geraakt, maar niet dat hij haar mist. En zijn dochter weet dat de man die zij voor zich ziet, zijn leven niet meer met haar deelt, en dus in zekere zin niet meer haar vader is: in subjectieve zin.⁶

Idiosyncratische gewaarwordingen zijn dus van centraal belang voor het leven dat ieder van ons leidt. Ik zal betogen dat het niet louter privé-gebeurtenissen zijn die zich *in* ons afspelen, maar subjectieve eigenschappen van de werkelijkheid.⁷ Die subjectieve eigenschappen vormen een integraal onderdeel van de geest, én het zijn aspecten van de werkelijkheid buiten ons. Er zijn verschillende soorten subjectieve eigenschappen, en die zal ik nog specificeren. Bij subjectieve eigenschappen kunnen we moeilijk eisen dat anderen onze waarnemingen als waar moeten beschouwen. En dit lijkt nog erger bij onze idiosyncratische associaties. Toch is zelfs ‘idiosyncratisch’ *niet* synoniem met ‘privé’. Dit probleem heeft een bijzonder grote reikwijdte, zoals we zullen zien (in hoofdstukken 5-8).

Ik geloof dat we ons ik in de geest moeten vinden, begrepen als iets wat we met de werkelijkheid delen, wil dat ‘ik’ consistent, coherent en authentiek zijn – en menselijk. Dat we menselijk moeten blijven, lijkt me tautologisch maar niet zonder belang – daarover gaat het hier.⁸ Consistent en coherent moeten we blijven om de werkelijkheid met elkaar te kunnen blijven delen. En authentiek? Omdat het leven, het uwe en het mijne, om onze subjectiviteit draait. Het bestaan daarvan – van onze persoon – moet bewezen worden: anderen erkennen onze subjectiviteit door ons te zien. En aankijken is altijd authentiek. Vanzelf ontwikkelt zich hieruit een ethisch argument tegen ieder wereldbeeld waarin de subjectiviteit verdrongen wordt.

In *De mechanisering van het wereldbeeld* beschrijft E.J. Dijksterhuis hoe er door de opkomst van de moderne wetenschappen in de Verlichting iets verandert met onze uitleg van de wereld.⁹ Deze ontwikkeling heeft ons veel goeds gebracht, dankzij de concentratie op objectieve regelmatigheden. Objectivistische uitkomsten zijn breed toepasbaar. De nieuwe wetenschappelijke methode werpt evident vruchten af. Wat er echter in die concentratie op het objectieve bij ingeschoten is, is het subjectieve, de geest. Hoe dingen voelen, waarom we bepaalde dingen doen (en andere niet) en waarom dat voor ons belangrijk is – dergelijke zaken vallen vanwege de centrale plaats die onze subjectiviteit daarin speelt, buiten iedere wetenschappelijke benadering. Als wetenschappers subjectiviteit onderzoeken, probeert men die te objectiveren, waardoor precies buiten beeld raakt wat er subjectief aan is. Op zijn best benaderen we subjectieve dingen met statistiek, door in percentages aan te duiden hoe vaak bepaalde gevoelens (bijvoorbeeld) voorkomen.¹⁰ Dit is een probleem. We zien het

niet alleen bij de objectivistische wetenschappen, maar ook in de technologische ontwikkelingen die daaruit voortvloeien. Niet alleen is de geest in de verdrukking geraakt door deze ontwikkelingen, ze wordt zelfs meer en meer overbodig gemaakt. Ze wordt als een onding beschouwd – niet als iets waarvan het bestaan objectief bewezen kan worden. Maar wie zonder geest en subjectiviteit is, is dement. Ons wereldbeeld beweegt in die richting, het dementificeert.

Dementificeren is geen passieve gebeurtenis, zoals het dementeren dat de dementerende overkomt. Ik zie het nadrukkelijk als een doen, een activiteit. Het woord ‘dementificatie’ is een samentrekking van drie Latijnse woorden: ‘de’ (zonder), ‘mens’ (geest) en ‘fingere’ (maken). ‘Dementatie’ of ‘ontgeesting’ betekenen ongeveer wat ik bedoel, maar zouden kunnen suggereren dat hier gewoon sprake is van een ontwikkeling – die ons nu eenmaal overkomt, dat ze in de omstandigheden besloten liggen en dus onoverkomelijk zijn: alsof er iets gebeurt waar mensen nu eenmaal geen controle over hebben. ‘Ontgeesting’ zou kunnen suggereren dat we ons eindelijk weten los te maken van onze emotionele (subjectieve) ballast en eindelijk ons leven en de werkelijkheid rationeel gaan inrichten.

De vergelijking met dementie suggereert echter niet bepaald een verlossing, maar een verlies, van iets wezenlijks. Net als dementie is de dementificatie van het wereldbeeld iets uitzonderlijks – en het is zorgwekkend. Maar hoezo is ‘dementificatie’ iets wat we doen? De term drukt mijn zorg uit over het feit dat volgens mij de mens voortdurend voor deze ontwikkeling blijft kiezen en dit dus een fantasie inhoudt over wat we willen worden: levende wezens zonder geest (misschien zelfs ook zonder een lichaam, maar ik loop vooruit). Is ons de last van het leven misschien te zwaar?

Doen en maken

Met het idee dat de dementificatie van het wereldbeeld een doen en maken is van ons, wil ik niet zeggen dat ieder van ons er persoonlijk verantwoordelijk voor is, zoals een kunstenaar of meubelmaker voor zijn werk is, maar dat de mensen er wel collectief de bron van zijn – niet het klimaat, onze genen of de natuur, noch de natuurwetten.

Het maken in ‘dementificatie’ is een bewerkelijk proces en vereist een voortdurende toewijding aan de stappen in dat proces: alles vanuit een verlangen en visie die zich waarschijnlijk alleen stukje bij beetje aan ons

openbaren. Vandaar dat ik denk dat de bedoelde dementificatie niet pas nu begint, nu ze steeds duidelijker zichtbaar wordt – bijvoorbeeld in onze bereidheid om ons sociale leven uit handen te geven aan de apps op onze smartphones, en aan wat wij verliefd de ‘sociale media’ noemen (altijd onder verwijzing naar ‘wapenfeiten’ zoals De Arabische Lente) en in de manier waarop we grote platforms toestaan ons doen en laten te orkestreren. De dementificatie van het wereldbeeld begon al met de Verlichting, toen ons wereldbeeld mechaniseerde en de wetenschappen zich exclusief gingen richten op processen die zich mechanisch, objectief, kwantitatief en statistisch laten beschrijven. Subjectieve gebeurtenissen kun je niet zo beschrijven; die zijn als zodanig daarom niet relevant voor de wetenschappen.

Maar, denkt u wellicht, niemand verbiedt het ons toch om gedachten en gevoelens te hebben en om dingen subjectief te beleven? Zeker, dat klopt. Maar de subjectieve dimensie van ons leven wordt door onszelf steeds kleiner gemaakt en vervangen (door apps) of weggereduceerd (door de wetenschappen). We besteden er steeds minder aandacht aan; onderhouden hem steeds slechter. Denkt u nu niet: op het internet zegeviert toch het subjectieve – op Facebook en Twitter? Nee, dat is schijn. Dit is niet de subjectiviteit waar ik op doel en het heeft minder met ons te maken dan we denken (zie hoofdstuk 2 “Internet”)

Maar voor iedere subjectieve gebeurtenis moeten toch ook bepaalde objectieve gebeurtenissen, toestanden of eigenschappen de basis vormen? Ja, objectieve eigenschappen zijn een noodzakelijke voorwaarde voor iedere subjectieve gebeurtenis of eigenschap, maar – en hier gaat het om – ze zijn er niet voldoende voor! Je kunt niet zeggen dat de objectieve eigenschappen noodzakelijke voorwaarden voor de subjectieve zijn zolang je niet in staat bent om *alle* objectieve eigenschappen te verzamelen die de betreffende subjectieve ‘veroorzaken’. Korter: het objectieve veroorzaakt het subjectieve niet. Subjectiviteit treedt op maar wordt niet veroorzaakt.

Als objectieve eigenschappen noodzakelijke én voldoende voorwaarden voor het subjectieve waren, zouden we het subjectieve kunnen weg-reducen. De bewijslast ligt op de schouders van hen die menen dat dit (ooit) mogelijk is. Maar zij ontwijken die bewijslast. In plaats daarvan tonen ze hoe gemakkelijk we vrijwillig van het subjectieve afzien en het inruilen voor objectieve gegevens (gezondheidsapps vertellen ons hoe we ons voelen, enz.). Het subjectieve wordt hierdoor in de verdediging gedron-

gen, maar het kan zich niet verdedigen. Waartegen ook? Tegen een onware reductie? Die reductie is niet alleen onwaar (want onmogelijk), ze is ook ongewenst.

Ik heb tot nu toe over ‘het wereldbeeld’ gehad, maar dat is een ambigue term. De term kan op een weergave van de werkelijkheid duiden of op een visie erop. Gaat het om een wereldvisie dan impliceert dat een perspectief – en belangen. Een wereldweergave, zoals die van de gemechaniseerde wetenschappen suggereert dat ze van buiten de wereld tot stand komt, een beeld vanuit nergens.¹¹ Er zijn maar twee manieren om zo’n perspectiefloos beeld te bezitten: ofwel vanuit gods volledige kennis of vanuit de totale wetenschappelijke kennis – big data-analyse doet het zeker niet beter.

In dit boek verdedig ik een wereldvisie die van de geest uitgaat, van aanwezigheid, van personen en subjectiviteit, en die daarbij hamert op normen van correctheid (gefundeerd in discussie, gedeelde waarneming, wederkerige constitutie van personen in het aankijken, enz.). Hieronder zal ik de term ‘wereldbeeld’ inclusief gebruiken, omdat het wereldbeeld volgens mij zowel een weergave moet zijn als een visie op een humane werkelijkheid (waar onze waarden in verwerkt zijn) – dit omdat een visie-loze weergave van de werkelijkheid (een visie vanuit nergens) überhaupt onmogelijk is. Totale kennis is een verzinsel. (Zie hoofdstuk 3 voor deze kritiek.)

Ervaring, hier en nu

Objectief zat de *David* al in het blok marmer, zegt Michelangelo met een vette knipoog. Volgens Michelangelo heeft hij de *David* gevonden in het blok marmer (en dus niet gemaakt). Maar is er geen groot verschil tussen de *David* uit een doos halen (wat zeker een vorm van vinden is en niet van maken), en hem uit een blok marmer halen? Michelangelo heeft keus na keus gemaakt – en dat waren stuk voor stuk complexe keuzen, die een andere beeldhouwer heel anders gemaakt zou hebben. Die keuzen waren allemaal subjectief en komen op het conto van Michelangelo.

De *David* is met andere woorden een subjectieve ‘variatie’ op het objectieve blok marmer. Kijken we naar de sculptuur, dan kunnen we ons richten op de objectieve eigenschappen van het marmer – maar kijkend naar een blok marmer hebben we geen enkel normatief idee van de subjectieve eigenschappen die iemand eraan zou kunnen toevoegen door marmer weg te kloppen.

Een ander aspect van mijn benadering is het idee dat *iets maken* inhoudt dat men in een confrontatie met een onderbepaald chaotisch hier en nu (een blok marmer) hieraan betekenisvol structuur geeft. *Wij* zien een boom waar we onze fiets tegenaan kunnen zetten; de *meubelmaker* ziet een tafel. Hij ziet ook de manieren waarop hij de boom zal verzagen en vertimmeren. Hij ziet, met andere woorden, niet alleen een afgeronde tafel voor zich, een prototype, maar ook het hele proces dat ambachtelijk aan die tafel zal voorafgaan. Het lijkt bijzonder dat de meubelmaker al een tafel ziet, maar zo werkt de waarneming. Als wij iets waarnemen, hebben we dat iets al gestructureerd – *wij* zien de boom even goed als iets om onze fiets tegenaan te zetten. Waarneming is het oppikken van handelingsmogelijkheden. Als we door een ramp worden overvallen, en door echte chaos en paniek, ontwaren we die handelingsmogelijkheden even niet, of we vrezen dat we ze niet zullen kunnen realiseren.

We temmen een chaos in onze waarneming met verhalen die onze handelingen en ons leven richting geven. Zo'n *verhaal* zouden we later aan een ander over onze ervaring kunnen vertellen. Maar wat de ander ons hoort vertellen is niet de structurering die wij zelf ervaren hebben. Het is een representatie en die is niet zo dik als onze ervaring was. We moeten in dit boek dus ook nadenken over deze kwestie van de representatie: de relatie tussen gebeurtenissen en wat we er over zeggen, het chaotische hier en nu van onze ervaringen en het verhaal erover. Ik meen dat wij in confrontaties met chaos onze subjectiviteit ervaren en dat dergelijke ervaringen ons leven verankeren.¹²

Verantwoordelijkheid

Ik stelde zojuist dat dementificatie zowel iets is wat ons overkomt – een gebeurtenis – als iets wat wij doen – een handeling. Wanneer is een gebeurtenis een handeling? Naar huis fietsen of iemand van een rots duwen, zijn duidelijk handelingen. En dement worden is dat duidelijk niet; dementie is duidelijk iets waar je zelf niets aan kan doen. Dementeren overkomt ons, door neurofysiologisch falen. Mocht er toch iets van activiteit schuilgaan in iemands dementeren, dan is dat van een andere aard dan naar huis fietsen. Je kunt stoppen met fietsen, maar niet met dementeren.¹³ Dementie is niet onderhevig aan de wil.

Dit is waar de vergelijking tussen de dementificatie van het wereldbeeld en dementie mank gaat. Dementificatie is volgens mij wel onderhe-

vig aan de wil. Ik geloof niet dat iedereen er individueel verantwoordelijk voor is dat ons wereldbeeld dementificeert – hoewel degenen die er bergen geld mee verdienen hierop misschien een uitzondering vormen. De mensheid als geheel – de objectieve geest – is aansprakelijk.

Als alle kennis op internet met een muisklik beschikbaar is, is het straks misschien minder erg om de grip op kennis te verliezen wanneer we dement worden? Hoe cynisch. We hebben al gezien dat een demente niet geholpen is met kennis als die niet met subjectiviteit gepaard gaat. En alle weetjes binnen handbereik hebben is op zich het probleem niet – maar dat we er geestelijk lui van worden is dat wel. Onze verantwoordelijkheid is wellicht te vergelijken met die van verslaafden voor hun verslaving: zij streven niet direct naar hun sociale en mentale instorting, maar wel steeds weer naar de eerstvolgende *fix*, en ze zullen ook moeite doen om die te bereiken.¹⁴

Met dementificatie doel ik dus wel op iets wat gedaan wordt, een handelen waar we aansprakelijk voor zijn. Alle mensen samen, maar misschien niemand in het bijzonder. De verantwoordelijkheid voor de dementificatie waar het mij om gaat, is een gedistribueerde: we dragen hem samen, als mensheid.¹⁵ Hegel (en Cassirer) begrijpen deze gedistribueerde verantwoordelijkheid als onze objectieve geest: ze komt voort uit keuzen die mensen maken. De tendens in ons wereldbeeld zegt iets over hoe wij de werkelijkheid en onszelf zien. Alleen collectief kunnen we hem bijsturen.¹⁶ *Wij* zijn er ook met zijn allen het slachtoffer van: alleen *onze* geest staat op het spel (niet die van andere dieren).

De manier waarop wij verantwoordelijk zijn voor individuele handelingen verandert trouwens bij dit veranderende wereldbeeld op een rare manier. Wie ergens te laat arriveert omdat hij verdwaald was, heeft daar tegenwoordig volledig zelf schuld aan. Verdwalen is een keus geworden. Hij had toch op zijn gps-ontvanger kunnen kijken? Als hij ook nog doorweekt is vanwege een regenbui, heeft hij ook daar zelf schuld aan – waarom heeft hij niet op Buienradar gekeken? Niets hoeft ons te overkomen, alles kunnen we voorkomen, en dus kunnen we ons nooit meer op overmacht laten voorstaan.

Dit lijkt onbenullig, maar stapelt op tot een substantieel probleem. Als we ieder probleempje kunnen voorkomen door ons op digitale informatie te verlaten en dus nooit meer pech kunnen hebben, kunnen we ons ook nooit meer op de borst slaan vanwege een talent of verdienste – ‘ik heb

zelf de weg gevonden, hoewel ik hier pas één keer eerder ben geweest'; 'ik ben precies tussen de buien door gereden, gewoon een kwestie van op de lucht letten.' Dat is wel degelijk een prestatie, maar wie zal er van onder de indruk zijn als iedereen deze doelen kan bereiken met digitale informatie? We laten ons onze successen en fouten afnemen door de technologie.¹⁷ 'Pech', 'mazzel' en 'verdienste' worden op deze manier termen uit een onbegrijpelijk verleden, ze verliezen hun betekenis. Waarom laat ons dat betrekkelijk koud? Worden we er niet minder mens door en een stukje eenzamer – omdat we minder gezien worden als de persoon die we (willen) zijn? We willen ons ook al niet meer vervelen. Maar tegemoet komen aan precies die wens maakt het leven ontegenzeggelijk saai – we maken steeds minder mee en worden steeds meer afgeleid.¹⁸ We moeten doorlopend online zijn, en dus afwezig. Ook dat is dementificatie.

Wetenschap

Ik zet vraagtekens bij de objectivistische methodologie van de wetenschappen, omdat die alleen dat onderzoekt wat aan die methodologie beantwoordt: wat niet met deze methodologie onderzocht kan worden, bestaat niet voor de wetenschappen. Dat is circulair. Het moge duidelijk zijn: voor degenen onder ons met een grenzeloos vertrouwen in de kracht en waarde van de wetenschappen, waartoe ik mezelf ook reken, heeft de subjectief realist wat uit te leggen.

Met hun circulariteit in het achterhoofd kunnen we ook de oppositie begrijpen tussen de wetenschappen (met hun doel om absolute natuurwetmatigheden te vinden die uitzonderingsloos gelden) en de rommelige werkelijkheid van alledag met haar ontelbare 'uitzonderingen'. Het alledaagse kent uiteraard geen uitzonderingen *op die wetmatigheden*, omdat die immers noodzakelijk zijn. Er gebeurt in het leven van alledag niets wat de wet van de zwaartekracht trotseert – zeker – maar er gebeurt ontzettend veel wat niet door die wet beschreven wordt. Ik wil niet beweren dat het onbelangrijk is dat we de wet van de zwaartekracht kennen, maar alleen dat ze weinig dekt van wat er interessant is in het leven dat we leiden.

Met deze claim doel ik alleen op het subjectieve – niet op alle *dingen die niet wetenschappelijk vastgesteld kunnen worden maar waar we met ons gezond verstand al vraagtekens bij moeten stellen*, zoals speculaties over goden en levens na de dood, of andere dwaze theorieën over ons leven in de *matrix*, of de mogelijkheid van een toekomst elders in het heelal, of een

toekomst waarin mensen met inbouwchips volledig geïncorporeerd zijn in onze ‘slimme steden’ en het ‘internet der dingen’ en waar de bittere smaak van boerenkool of ieder lijden door ‘genetisch verbouwen’ uit onze levens gebannen zijn. En die laatste opties hebben een solide wetenschappelijke onderbouwing.

Dit manifest is kritisch over de wetenschappen, maar niet op de manier die we van het internet kennen: het idee dat wetenschap ‘ook maar een mening’ is. Dat is onzin. Wetenschappelijke waarheden zijn onderbouwde noodzakelijke voorwaarden. En die verdienen altijd voorrang op onwaarheden, op subjectiviteit, als die erdoor wordt overschreeuwd (voor hoeveel subjectiviteit gaat dit op?) of geleuter.¹⁹ Maar niet alle waarheden hoeven objectief te zijn: er bestaan subjectieve waarheden. Aandacht voor subjectiviteit is niet onzinnig of betekenisloos, maar iets belangrijks – wat ieder voor zich kan bevestigen.

Ik geloof trouwens niet dat de situatie altijd helder is. Wetenschappelijke objectieve waarheden zijn eenduidiger vast te stellen dan subjectieve. Toch overtroeven ze die zelden, want ze zijn van een andere orde. Maar het omgekeerde geldt zeker: je kunt niet met subjectieve waarheden de objectieve waarheden van de wetenschappen relativiseren of ontkennen. Je kunt daar met subjectieve waarheden alleen bepaalde grenzen van aangeven. Het is belangrijk om te beseffen dat de leefwereld eerst subjectief is en pas dan (voor een heel klein deel misschien) objectief. De leefwereld komt voor iedereen eerst, lang voor de wetenschappelijke verklaring van een of ander objectief aspect dat er mee samenhangt.²⁰

Het geloof in ‘alternatieve feiten’ laat zien waarom het een vergissing is om te denken dat subjectiviteit objectiviteit overtroeft. Het gaat op internet dan ook niet om subjectiviteit in de persoonlijke zin die ik hier verdedig. Het internet werkt grotendeels op basis van hoeveelheden ‘hits’, ‘views’ en ‘likes’ – ook al bewijst die kwantiteit niets; alleen dat een bepaalde opvatting populair is. Populariteit zal vooral hen overhalen die ‘de boot’ niet willen missen. Ook al is iedereen hier op enige manier gevoelig voor, dan wil dat nog niet zeggen dat kwantiteit een goede raadgever is.

De grootste verwarring in de zogenaamde post-waarheid samenleving is dat we uit naam van de wetenschap protesteren tegen het ongefundeerde idee dat waarheid geen rol meer speelt of dat er alternatieven voor bestaan, of zelfs dat ieder zijn eigen waarheid heeft (die men onderhoudt door zijn internet-bubbel met expressieve tweets te versterken). Daarnaast tieren in

de wetenschap de reductionistische theorieën welig. Het subjectieve waar men persoonlijk verantwoordelijk voor is, komt er in beide gevallen slecht vanaf.

Voor de duidelijkheid: mijn pleidooi voor subjectiviteit is geen verdediging van het idee dat ieder moet mogen roepen wat hij wil – wat een bijzonder enge interpretatie van de vrijheid van expressie is. Het is een verdediging van het cruciale belang van de persoonlijke en de sociale verantwoordelijkheid van het subjectieve. De gedeelde(!) subjectiviteit van onze aanspraken, wordt op het internet, bij de populistten zowel als in de wetenschappen genegeerd.

Maar menselijk gedrag en de gebeurtenissen om ons heen zijn meer dan de natuurwetenschappen kunnen wegverklaren, zelfs na de recente poging om de geest objectivistisch te reduceren tot neurofysiologische processen. We denken in die richting omdat we geen goed idee hebben van wat de geest en zijn rol nu eigenlijk inhouden. Deze reductie veronderstelt wat ze zou moeten bewijzen: dat de geest in de hersenen zit. Daar bevindt ze zich evenwel niet. Ze hangt ook af van de aard van de werkelijkheid en de wederkerigheid met andere mensen en bevindt zich ook daar. Het belang van de geest is ethisch, maar dit belang kan, volgens mij, alleen met esthetische – of, zo men wil, fenomenologische of psychologische – argumenten onderbouwd worden. (Zie hoofdstuk 7 “De geest”).

Subjectief realisme

Ik verdedig het idee dat er subjectieve eigenschappen bestaan in de werkelijkheid buiten ons – onafhankelijk van enig *specifiek* individu – ook al zijn ze afhankelijk van *mensen in het algemeen*: zonder mensen bestaan ze niet (het zijn immers subjectieve eigenschappen)! Ik geloof dat de objectivistische wetenschappen hier niets over te melden hebben – omdat deze eigenschappen immers niet objectief zijn – maar dat ze niettemin echt bestaan, en onder mensen deelbaar zijn en precies daarom cruciaal voor de levens die we leiden. Onze waarneming vertelt ons over die subjectieve eigenschappen van de dingen en gebeurtenissen om ons heen. (Zie hoofdstuk 8 “Subjectiviteit”).

Maar waarneming is toch het ontvangen van licht- en geluidsgolven, en dat zijn toch objectieve eigenschappen? Ik geloof van niet. De oorzakelijke beschrijving van de neurofysiologische verwerking van licht- en geluidsgolven levert slechts noodzakelijke voorwaarden voor waarneming.

Waarneming is iets anders. Hersenen nemen niet waar. Personen (dieren) nemen waar. Ik zal uitleggen wat waarneming is, en dat we met een oorzakelijke theorie niet kunnen uitleggen waarom onze (subjectieve!) waarneming essentieel is voor hoe we ons leven leiden. (Zie hoofdstuk 7, § 1 “Uitbestede waarneming”).

Het zal duidelijk worden dat de geest niet alleen *in* een persoon bestaat, maar ook in de objecten (onderwerpen) van hun ervaring in de buitenwereld (ik beseft dat dit paradoxaal klinkt). Dat de geest intentioneel is, zoals de fenomenologie zegt, betekent niet alleen dat ze ergens op gericht is, maar ook dat dat waar ze op gericht is er een integraal onderdeel van vormt. Zo kan ik verduidelijken dat we onze geest delen met anderen – zowel als met de werkelijkheid. Zodra we de geest niet langer als intern zien, zoals Descartes dat doet, kunnen we in kaart brengen welk effect de moderne wetenschappen er op hebben en waarom het van wezenlijk belang is voor de mensheid om hier anders over na te denken dan we momenteel doen. We moeten ontwaken uit onze dogmatische sluimer.²¹

* * *

Jaron Lanier waarschuwt in het motto van deze inleiding voor de morele risico's die onze netwerken ons bezorgen. Ik sluit me bij die waarschuwing aan. Ik bespreek het dementificerende effect van ons digitale wereldbeeld, maar merk tevens op dat dit effect een geschiedenis heeft, die minstens teruggaat op de mechanisering van de wetenschappen in de Verlichting. Wat sterk is aan Laniers visie, is dat hij inzet op verandering van de architectuur onder de netwerken. We zien tekenen van een dergelijke veranderende aanpak van de digitale werkelijkheid, bijvoorbeeld bij het Center for Humane Technology, dat zich inzet voor apps en gadgets die ons niet verslaafd maken en die ons niet wegvoeren bij de mensen in onze aanwezigheid.²² Lanier heeft in een eerder boek, *You are not a gadget*, laten zien hoe keuzen bij de fundering van die architectuur jaren later een steeds groter probleem kunnen worden.²³ Misschien werkt zijn strategie. Maar het kan zeker geen kwaad om wat voorbij de oppervlakte te kijken. De dementificatie van ons wereldbeeld is zonder twijfel een moreel risico en ze is niet beperkt tot het internet.

Noten – hoofdstuk 1

¹ Lanier (2014), p. 49. Alle vertalingen in dit boek zijn van mijn hand, tenzij anders vermeld.

² Ik pretendeer hiermee geen klinische beschrijving van dementie, noch baseer ik me daarop. Ik noem slechts iets wat menigeen die met demente mensen te maken heeft waarschijnlijk zal herkennen.

³ Het onderscheid tussen wat de zintuigen registreren en wat de persoon waarneemt is cruciaal.

⁴ Die uitleg moet natuurlijk niet te ingewikkeld zijn – een filmpje? Maar misschien ziet hij dat filmpje alleen als vermaak en begrijpt hij niet meer wat een instructie is?

⁵ Dit voorbeeld van een demente die aarzelt bij de wc heb ik van Joey Odding. De uitwerking komt op mijn conto.

⁶ Het wegvallen van deze subjectiviteit is de meest tragische variant van ouderdom, omdat het zo ongezien plaatsvindt – we hebben er nooit bij stilgestaan hoe wonderlijk en essentieel deze subjectiviteit voor ons leven is, en hoe kwetsbaar ook.

⁷ Zie Richard Wollheim (1984) voor wat het is om een leven te leiden.

⁸ Zie Alan Fridlund (1997) en Van Gerwen (2011). Zogenaamde transhumanisten pleiten voor genetische herziening van mensen en de inbouw van chips om ons 'toekomstbestendig' te maken. In mijn ogen spelen deze denkers een spelletje met onze concepten en met ons (net als holocaustontkenners dat doen). Een serieuze analyse zal de onzinnigheid van 'een wereld zonder lijden' (David Pearce), en een 'aan de smart city aangepaste mens' (Stefan Sorgner), moeiteloos moeten kunnen aantonen. Dit boek geeft er alle aanzetten toe.

⁹ Dijksterhuis (1985 (1950)).

¹⁰ Ik kom terug op de psychologie en haar twee gedaanten op p. 139-140.

¹¹ Zoals Thomas Nagel (1986) het noemt.

¹² Dit is ook een argument tegen narratieve theorieën over persoonlijke identiteit.

¹³ Misschien bedoelen we dat iemand die

dement wordt, daar ook zelf *enige inbreng* in heeft gehad – we denken niet voor niets dat je het proces kunt vertragen door lichamelijk en geestelijk actief te blijven. Toch zal iedereen het er wel over eens zijn dat je er niet voor kiest om te dementeren: niemand kan dat willen.

¹⁴ Zie Jon Elster (1999), hoofdstuk 3, *Addiction*, p. 51-84.

¹⁵ Als we hem ontkennen (of negeren), handelen we te kwader trouw, zoals Sartre het zou zeggen, in Sartre (1976) (vertaald als *Het zijn en het niet*, 2003).

¹⁶ Zie Antoine Mooij (2015), p. 106-115.

¹⁷ Maar een leven leiden is weinig anders dan met regelmaat falen en overeind krabbelen uit chaotische situaties (tegen de achtergrond van figuren die we in ons verleden geïnternaliseerd hebben; zie Wollheim (1984)).

¹⁸ Dat moet zijn: *omdat* we steeds meer worden afgeleid.

¹⁹ Ongeacht hoe je die onderbouwing noemt: als correspondentie met de feiten, als coherentie met andere wetenschappen, of als een afleiding om tot de beste verklaring ergens voor te komen.

²⁰ Natuurlijk hebben veel objecten van onze ervaring een wetenschappelijke voor geschiedenis dankzij de technologie waarmee ze geproduceerd zijn, maar het gaat me nu om wetenschappelijke verklaring.

²¹ De vraag is of men de term 'antropoceen' bezigt om aan te geven dat we een flink stempel drukken op de ecologie, of omdat er geologisch daadwerkelijk iets van die inbreng terug te vinden zal zijn. Het Antropoceen zou begonnen zijn met de vele atoomproeven in de jaren '50, en samenhangen met de explosieve groei van de wereldbevolking, de toename van CO₂ in de atmosfeer en het uitsterven van soorten. De mechanisering en vooral de dementificatie van ons wereldbeeld (in zijn vele facetten) zijn er de diepere verklaring voor.

²² Zie URL's.

²³ Lanier (2010).